

SZERKEZET ÉS JELENTÉS EGY TAMÁSI-NOVELLÁBAN

Tamási Áron első könyve, a *Lélekindulás* 1925-ben különös körülmények között került az olvasó elé: szerzője éppen Amerikában élt, s csak egy év múlva került haza. A könyvbe gyűjtött elbeszéléseket Amerikából hozta a posta, a távolban élő író üzeneteként. A honvágyról beszéltek, a visszatérést ígérték ezek az üzenetek. A messzire került székelly fiatalember bennük teremtette újjá az ismerős hazai világot, hogy idegenben is otthoni emlékekkel, arcokkal, színekkel vegye körül magát. Hogy a székely népi élet ismerős gondjaival és örömeivel bútorozza be a sivár New York-i szobát. Ezekhez az elbeszélésekhez tartozik a csfki ördög póruljárásának különös története is.

Talán a legderűsebb valamennyi közül. Mintha a bujdosó, szerencsét próbáló író ezúttal a székely tréfálkozás és fortély példáját idézve buzdította volna magát bátorságra és derűre. Hogy könnyű kedvvel és fortélyos ésszel győzhesse le sorsának akadályait. Mert az *Ördögváltozás Csúkbán* ilyen kedvteremtő írás: tréfás és furfangos történet, amely pezsdíti az önbizalmat, a hitet, az erőt. Amely a humor népi forrásából merítve mond példázatot arról, hogy az egyszerű székely ember milyen találékonyssággal győzi le ellenfelét, legyen az akár az ördög is.

Az *Ördögváltozás* a derűs kedvet növeli, játékos, vidám történetet mesél. Mintha egy székely Boccaccio tolla alól kerekedett volna ki. Vagy akár a pajzánabb népmesék hangját szólaltatná meg. Valóban boccacciói és népmesei elemeket vegyít össze, belőlük alakul szerves és arányos szerkezete.

Boccacciót emlegettük az imént. Az elbeszélés ugyanis az olasz reneszánsz mester borsos novelláinak módjára meséli el két szerelmi kaland derűs történetét. Hőse az egyszerű székely ember, aki Madaras felől jövet az országúton az ördöggel találkozik. Gyónni indult a székely, hogy bűneitől tisztuljon, s megtisztulván megfogadja, hogy többé nem vétkezik: kivált elkerüli a csábító asszonyokat. Ám távoztában, hazafelé egy kocsmában mégis hátat fordít a házastársi hűségnek; a bor, az aszsonyi kísértés és legfőként az ördögi incselkedés hatására búcsút mond fogadalmainak, s egy szép menyecskével szerelmi kalandba bocsátkozik. Az ördögnek ezzel sikerült ördögi foglalkozása szerint cselekednie, mégsem érez „sikerélményt“, sőt inkább irigységet, minthogy a szép menyecskére utólag önéki is fájni kezd a foga. Ezért bosszút forral, s a székely otthonába érve véghezviszi, hogy alkalmi barátja eltávozzék felesége mellől, s az asszony társaságában most már ő élvezze a szerelem gyönyörűségeit. A visszatérő székely felelősségre vonó haragját pedig úgy próbálja csillapítani, hogy azt állítja: a kocsmabeli szépasszony

az ő felesége volt. A sérelem így kölcsönös: egyik sem vonhatja felelősségre a másikat.

A kölcsönös házasságtörés és szerelmi sérelem története Boccaccio *Dekameron*jára utal: a nyolcadik nap nyolcadik novellája (Taszajtó Muki és Döfi Jákó vidám históriája) ugyanezt az anekdotát meséli el. Igaz, az olasz mester valóban két egymást kölcsönösen megcsaló házaspárról beszél, Tamási ördöge pedig bizonyára csak füllentett, midőn galád cselekedetét a jogos megtorlás művének állította be. A lényeges különbséget mégsem ez jelenti, nem az elbeszélés logikai váza, hanem az a test, az az élet, amely a vázra kerül. Ennek az életnek a forrása Boccacciónál az olasz városi humor, Tamásinál a székely népmese.

Boccaccio hősei itáliai polgárok, Tamási egyik hőse székely parasztember, a másik az ördög maga. Ez az ördög azonban nem a középkor Sátánja, nem a romantika Mefisztója, hanem népmesei ördög: esendő és ügyefogyott, aki hiába igyekszik, nem foghat ki a székely eszén. Pedig híres ördög egyébként: „szerfelett elevenvérű, hiszen híre járt az egész pokolban, hogy szép feleségét, ki rútul egy várossal megcsalta, csóróra vetkeztette, s beléölte a Szent Anna-tóba.“ És fortélyos, hiszen a gyóntató papot is becsapja, minthogy nincsenek emberi mértékre szabott bűnei. „Kend az első angyal Csífkban“ — mondja a rászédett atya. A székelynél viszont csődöt mond pokoli tudománya és furfangja, az egyszerű madarasi góbé mindvégig gyanakvással figyel, s végül alaposan csúffá teszi: nekiugrasztja az Olt jegének, és a szegény ördög, világ csúfjára, odafagy a híd alá.

A székely ember rászedi az ördögöt, s ezzel mintegy lepöcköli fejről azt a sötét színű, félelmes glóriát, amelyet évezredek képzelete ráaggatott. Tamási novellájában az ördög is ember, éppolyan szegény, mint a székely, csak ügyetlenebb. Veszélytelen teremtés, nincs benne elvetemült gonoszság, sátáni erő. Idézzük csak a novella első mondatát: „Valamelyik fapangon Csíkszentmihályon megbicskálták az ördögöt: meghalt azonmódúlag s angyal lett belőle.“ Tamási antropomorf ördöge éppen úgy fest, mint a székely népmesékben okvetetlenkedő és pörüljáró pokolbeli jövevény. Mert a székely népmesekincsben ez az emberszabású ördög gyakori figura. Az *ördög kilenc kérdése* vagy *A székely asszony és az ördög* című udvarhelyszéki mesék (az első Kriza János, a második Ürmösi Sándor gyűjtése) hasonló történetet mondanak el; az elsőben egy koldus, a másodikban egy asszony, majd egy közkatona szedi rá az ördögöt. (Ez az ördög is a híd alatt lakik, általában ott tanyáznak a népmesék ördögei.) Pedig a székely ördög, miként a székely ember, különben furfangos lélek, kelepőcét állít remélt áldozatainak, ravasz találós kérdésekkel kellemtelkenkedik nekik. Csak hát a székelyekkel még ő sem bír, a góbé vagy a szegény katona furfangosabb magánál az ördögnél, és fortélyos ésszel győzedelmeskedik.

A mesében az ördög bosszantja találós kérdéseivel a székelyt. Tamásinál fordítva: a székely a pokolból jött idegent. A madarasi ember furfangos beszéddel ingerli az ördögöt, aki hiába igyekszik, ezekben az apró szópárbajokban is minduntalan alulmarad. E csattanós és furfangos párbeszéd a Tamási-novellák kitüntetett epikus eleme. Bennük lehet felismerni a szereplők jellemét, erkölcsi és észbeli erejét, s bennük ölt alakot a mese költészete, a képzelet szabadsága. Maga az író „fortélyos pár-

beszéd“-nek, Szabédi László egy szellemes tanulmányában „feleselő novellá“-nak nevezi az ilyen ravasz kérdésekre és furfangos válaszokra épülő történetet. E „fortélyos párbeszéd“ csirája, Szabédi szerint, a találós kérdés. Ez pedig a népi pedagógia alakzata, a középkori oktatás ennek a műfajnak a segítségével történt, s az egyház ma is használja: a katekizmus kérdés-feleleteiben. A találós kérdés elsősorban formai alak, művészi szerkezet, hiszen a valóságos kérdéstől eltérőleg a kérdező ismeri a feleletet. Vagyis a találós kérdés tartalma nem a tudni vágyó kíváncsiság, hanem a tanítás, illetve a fölény, amelyet a kérdező érez azzal szemben, akit kérdésével ostromol. „Formája kérdés, tartalma titok — írja Szabédi —; a találós kérdés feszülő nyugtalansága, a személyi magatartás kétarcúsága vibrál Tamási fortélyos párbeszédeiben. A hős egyszerre közeledik és tilt, vall magáról és távoltart magától, megnyilatkozik és ködben marad... Lényegében az ellenséges barátkozás vagy a barátságos ellenkezés a Tamási fő ábrázolni valója; mindenesetre ebben a legnagyobb mester.“

Barátkozás és ellenkezés ambivalenciája jellemzi a székely és az ördög ismeretségét is. A madarasi ember már kezdetben gyanakvással kezeli az országúti ismerőst, s bár elfogadja társaságát, még barátkozik is vele, kapcsolatuk kétarcú marad, hogy végül az ellenséges érzés maradjon felül. Erre a gyanakvó-barátkozó hajlamra vallanak a novella „fortélyos“ dialógusai. „Milyen szőrös vagy! — kezdte [a székely]. — Jól fog a hidegben. — Így jöttél a világra? — Így. — Borzasztó. — Mi borzasztó? — Beretválni tégedet.“ Valamivel később: „Farkad is van, mint a bak-nyúlnek. — Ez nálam a barométer. — Akkor család, mert az nincs egy méter.“

A székely ember kedvére nyújtózkodik ezekben a „fortélyos“ párbeszédekben, az ellenszenves ismerős ugratásában. Ismerős és kényelmes terepen érzi magát, s jól kihasználja a hazai terep előnyeit. A beszélgetés derűt és örömet szerez számára, mintha kiszabadulna egy pillanatra a szegénység valóságosabb gondjai közül. Tamási novelláiban (és regényeiben) a góbs humor olyan, mint a költészet: percnyi szabadulást jelent a folyton szorongató gondok közül, bearanyozza a köznapi sorsokat. Ezért állapíthatja meg Szabédi: „Tamási valóban legszívesebben azokban a helyzetekben ábrázolja hőseit, amikor azok nem-olyanok igyekeznek lenni, amilyenekké életkörülményeik kényszerítették őket. A fortélyos párbeszéd tiltakozás a konvenció rabbilincsei ellen, a rab hétköznapok magától értetődő igazságai ellen. A lélek ruhát vált benne.“ A köznapi nyűgéből szabaduló lélek jelenik meg majd az *Ábelben*, a *Jégtörő Mátýásban*, és ő van jelen most az *Ördögváltozásban* is.

Szabédi találó módon utal arra, hogy a „fortélyos párbeszéd“ hőse általában az országutakon érzi otthon magát. A „feleselő novella“ a kalandot ábrázolja, nem a köznapi életet s nem a lélek mindennapi állapotát. Ebben a népmesék, a pikareszk történetek rokona. A madarasi székely históriája is pikareszk: országúton kezdődik és országúton ér véget, a dialógusok alkalma és helyzete az országúti gyaloglás. Más tájakra a kemence-padka, a konyha vagy a kastély a dialógus színtere, Székelyföldön igen gyakran az országút. Bizonyára a havasokba, erdőkre igyekvő, messze földeken munkát kereső, vándorutakat járó nép időtöltésére, mulatságára szolgálnak ezek a dialógusok. A „műfajnak“ szocio-

lógiai magyarázata van. És a Tamási-novellák a „műfaj“ révén rávilágítanak a formai elemek szociológiai háttérére is.

A Boccaccióra utaló pajzán történet, a székely és az ördög népmesei eredetű vetélkedése és a „fortélyos párbeszéd“ alkotják a novella szerkezeti elemeit. Megfigyelhető, hogy e szerkezeti elemek milyen arányos rendben kerültek egymás mellé, milyen szervesen egészítik ki egymást. A Tamásival foglalkozó irodalom hagyományosan a novellák költői ihletését és erejét hangsúlyozza, s ezzel mintegy elkülöníti azoktól az elbeszélőktől (Móricztól, Kosztolányitól), akik arányos rendben és mértani szerkezetben építették fel novellisztikus alakzataikat. „Írásainak egységét — mondja Babits Mihály Tamásiról — nem a művek szerkezete adta, hanem az író lírája. A virágcsokor egysége volt ez, s nem az épületé.“ Németh László is a „virág“ metaforájával teszi érzékletessé a Tamási-novellák költői természetéről kialakított felismeréseit. „Tamási — olvassuk — tele van különös székely emlékekkel, de nem vész el köztük, csak teliszórja velük meséje útját. Mint tékozló királyfi elszórt virágai maradnak ott, minden második-harmadik sorban egy-egy virág, az olvasó csodálkozik, de nem fárad bele.“

Tamási Áron valóban a költői novella mestere. A *Lélekindulás* elbeszéléseinek az volt az újdonsága és ereje, hogy egy sajátos világ, egy gondok között élő emberi közösség, egy hagyományait és emberségét őrző népcsoport költészetét fedezte fel s tárta a magyar olvasó elé. Az *Ördögváltozás*nak is megvan a maga lírája és poézise (erről is beszélni fogunk), ám a költészet csillogó tündérleple mögött ott van a szerkezet biztos konstrukciója is, a cselekmény logikai váza, a motívumok elrendezésében testet öltő arányosság: az „épület“ statikája és az „építész“ szerkesztő hajlama. És ennek a konstrukciós biztonságnak meg arányosságának (a struktúra belső rendjének) is értelme van; értelme, amely a novella esztétikumát magyarázza, mondanivalóját mutatja meg.

Az *Ördögváltozás* a motívumok arányos elrendezésével oldja meg ezt a feladatot. A népmesei, a boccacciói és a dialogikus elemek ugyanis megfigyelhető rendben sorakoznak egymás után. A novella népmesei motívummal indul, méghozzá mitologikus-irreális meseelemmel: az Úr a megbicskázott és angyallá változott csiki ördög megüresedett hivatalába Durumót, a pokol egyik hírességét nevezi ki. Ezt követi a „fortélyos párbeszéd“ motívuma: az ördög és a székely találkozásának dialógusa. Majd egy mesei-anekdotikus elem következik: az ördög „gyónása“, vagyis család győzelme az ártatlan gyóntató atya felett. Ezt a szerkezeti elemet ismét országúti dialógus követi: a székely és az ördög között. Most következik az első boccacciói motívum: a székely szerelmi kalandja a kocsmáros menyecskével. Majd újabb „fortélyos párbeszéd“, az úton hazafelé. Otthon játszódik le a második boccacciói kaland: az ördög elcsábítja a székely asszonyát. Újabb országúti disputa: a felelősségrevonás és kimagyarázkodás tanúi vagyunk. Ezután pedig a második mesei-anekdotikus elem: a székely az Olt jegének ugrasztja a becsapott ördögöt. Majd egy rövidebb dialógus után a záró (és második) mitologikus-irreális elem: a holdvilágos éjszakák kísérteties története, midőn szép asszonyok szerelemre buzdítják a rászédett és immár tehetetlen ördögöt.

A motívumok ezek szerint arányos szerkezetbe állíthatók. Mitologikus mese — anekdota — boccacciói történet — boccacciói történet —

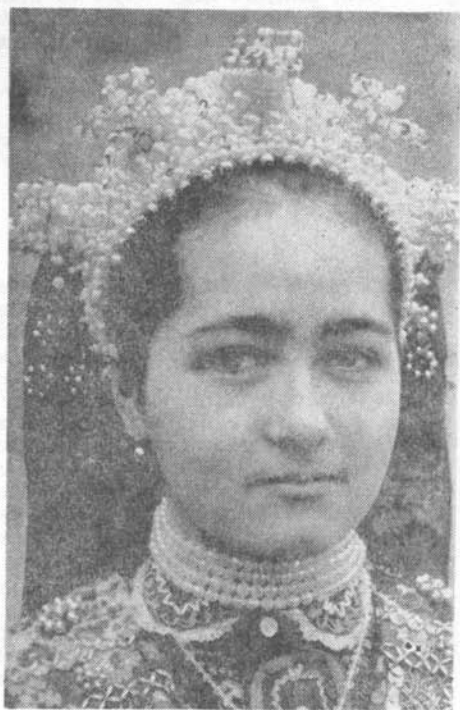
anekdota — mitologikus mese: nagyjából ezt a rendet követik a cselekmény mozzanatai. És e mozzanatokot, mintha a történet izületei lennének, „fortélyos párbeszéddek“ választják el egymástól, egyszersmind kötik össze. Am megfigyelhető más összefüggés is az egyes motívumok között: a novellának (és motívumrendszerének) részben *koncentrikus*, részben *lineáris* rendező elve van. (E két kifejezés Halász Gábor regényelméletére utal: bennük próbálta megfogalmazni a regényirodalom két nagy, hagyományos típusának: a minden részletében megszerkesztett és az eseményeket egymás után elmondó alakzatnak a lényegét.)

A Tamási-elbeszélés „koncentrikus“ rendezőelvé a motívumok összefüggésében, megfelelőjében és ellentétében ölt alakot. Beszéltünk már arról, hogy a két szerelmi kaland: a székelyé és az ördögé (ha nem is a Boccaccionál olvasható történet zárt struktúrája szerint) szorosan összefügg. Az ördög elégtételt vesz a székelyen, bár talán nem saját feleségének elcsábítása miatt (vagy a kocsmai menyecske valóban az ördög felesége lenne? a székely népmesékben nem lenne szokatlan ez a fordulat!), de irigységből, galádságból megtorolva a székely szerelmi sikerét. Ugyanígy összefügg, egymásnak felel a két anekdota: az ördög gyónásának és a székely bosszújának története. Az elsóban a pokolbeli jövevény szedi rá a papot, a másodikban a székely az ördögöt. Két furfangos csel története ez: az elsóban győz az ördög, a másodikban veszít. Végül összecseng és egymásra utal a kezdet és a befejezés mitologikus meséje is. Kezdetben az ördög, még esze és hatalma teljében, a Szent Anna-tó vizébe veti csalárd feleségét: a befejezésben, ugyancsak családsága miatt, ő kerül a befagyott Olt jegére, majd a híd alá. Emelkedés és bukás, fennhéjázó gőg és csúfos megaláztatás, hatalom és kiszolgáltatottság parabolája jelenti itt az elvet, amely zárt rendbe szervezi a novella eseményeit és motívumait.

Van azonban a novellának egy „lineáris“ rendje is; méghozzá olyan furfangos módon szerkesztett linearitása, amely a valóság és a látszat különbségére utal. A novella „lineáris“ rendjében ugyanis egyre inkább kibontakozik a székely józan okossága, fölénye a furfangos ördög felett. Ezt a folyamatot erősítik a „fortélyos párbeszéddek“ is, amelyeknek kérdés-felelet játékában sorra a madarasi parasztember marad felül. A „feleselő novella“ formai keretei közé ágyazott események, cselekvő mozzanatok (az anekdoták, illetve a boccacciói történetek) úgy görgetik előre a cselekményt, mint a pikareszk regények hagyományos epikus elemei. És mind a cselekményvezetés, mind a dialógusok az ördög bukását készítik elő. A végső bukáshoz vezető folyamatot azonban egy ideig (hosszú ideig) elfedik az ördög fölényének és furfangjának jelei. Az ördög egyelőre látszat-győzelmeket arat a székelyen: megtévesztve őt, örménynek mutatja magát, elhiteti vele, hogy meggyónt és büntetlennek bizonyult, kísértő módon ráveszi, hogy szegje meg fogadalmait, sőt feleségét is elcsábítja. Ez a legnagyobb győzelme azonban egyszersmind végső vereségének kezdete: a székely, aki mindvégig gyanakvással figyelte pokoli praktikáit, most már nem tétovázik, s fortélyos ésszel megbünteti alvilági vendégét, végleges győzelmet arat az ördögön. Mint mondtuk, a székely fölényét egy ideig homályban hagyják az ördög sikerei. Ez a fölény azonban nem lehet kétséges, s ha a cselekmény motívumai kétségessé teszik is időnként, a „fortélyos“ dialógusok, amelyek

mindig a székely esze és furfangja mellett tanúskodnak, előlegezik a sikert.

És e siker kivívásának a történetében rejlik a novella mondanivalója és költészete. Az elbeszélés „koncentrikus“ szerkesztése, amely a népmesei mítosz motívumától az anekdotán keresztül egy boccacciói történetig hajlítja a mesét, hogy azután visszahajlítsa megint a népmese mitologikus képei közé, vagy a „lineáris“ konstrukció, amelynek rendjében pikareszk kalandok és furfangos országúti dialógusok követik egymást, mind csak arra való, hogy megvilágítsa az író nosztalgiáját és elkötelezettség-tudatát. Tamási az egyszerű székely józan eszének, természetes ösztönének és gáncokat-kísértéseket lebíró életerejének paraboláját írta meg. Arról a székely népről beszélt, amelyből vétetett, s amelyhez amerikai vándorútján is ragaszkodott érzéseivel és idegeivel egyaránt. A székely ember fölényét hirdette, novellája mégsem egy partikuláris etnikai csoport apoteózisa. A székely nemcsak önmagát jelenti abban a versengésben, amelyet az ördöggel folytat, hanem az emberiséget is. „Én székely vagyok“ — mondja az ördögnek, nem minden büszkeség nélkül. — „Hunn-eredék, ugy-é? — kacagott tudománya mellett az ördög. — Nem meredék, hanem ember, te bolond“ — feleli a székely. Ebben az emberi öntudatban, egyetemes emberségben találta meg Tamási Áron is az erőt ahhoz, hogy gondok között élő, megmaradni akaró ésszel igyekvő népének szószólója legyen.

Nádasmenti menyasszony